

Зограф

ЧАСОПИС
ЗА СРЕДЊОВЕКОВНУ
УМЕТНОСТ

42

Институт за историју уметности
Филозофски факултет Универзитета у Београду

Београд
2018

Зограф

Часопис за средњовековну уметност
Број 42, 2018

Издаје

Институт за историју уметности
Филозофски факултет Универзитета у Београду
Београд, Чика Љубина 18–20

<http://www.f.bg.ac.rs>

zograf@f.bg.ac.rs

Факс: +381 11 2639–356

Тел.: +381 11 2637–124

Редакција

Гојко Субојић (Српска академија наука и уметности, Београд), *Јанко Мајловски* (Универзитет у Београду, Филозофски факултет – Институт за историју уметности), *Марица Шујић* (Универзитет у Београду, Филозофски факултет – Одељење за историју уметности), *Даница Појовић* (Балканолошки институт САНУ, Београд), *Смиљка Габелић* (Универзитет у Београду, Филозофски факултет – Институт за историју уметности), *Валентино Паче* (Универзитет у Удинама и Тринити колеџ, Рим), *Софија Калойиси-Верџи* (Универзитет у Атини, Филозофски факултет – Одељење за историју и археологију), *Иван Сивековић* (Универзитет у Београду, Филозофски факултет – Одељење за историју уметности), *Миодраг Марковић* (Универзитет у Београду, Филозофски факултет – Одељење за историју уметности), *Драган Војводић* (Универзитет у Београду, Филозофски факултет – Одељење за историју уметности), *Енелина Смирнова* (Московски државни универзитет „Ломоносов“, Факултет историје – Одељење историје и теорије уметности), *Елка Бакалова* (Бугарска академија наука, Софија), *Кайрин Жоливе-Леви* (Универзитет Париз 1: Пантеон–Сорбона, Практична школа високих студија – Одсек религијских наука), *Милан Радујко* (Универзитет у Београду, Филозофски факултет – Институт за историју уметности), *Јелена Ердџан* (Универзитет у Београду, Филозофски факултет – Одељење за историју уметности), *Шерон Герсиел* (Универзитет Калифорније, Лос Анђелес – UCLA), *Драјана Павловић* (Универзитет у Београду, Филозофски факултет – Одељење за историју уметности)

Уредник

Драган Војводић

Секретар

Драгана Павловић

САДРЖАЈ

НАУЧНИ ЧЛАНЦИ

- 1-24
Tatjana Starodubcev, Between iconographic patterns and motifs from everyday life.
The scene of an eye surgery performed by Saint Colluthos
- 25-36
Nina Chichinadze, "King's Painter" Tevdore and his inscriptions
- 37-54
Irina Oretskaia, On the style of the Bachkovo Ossuary frescoes
- 55-71
Miroslav Glejtek, Iconographic changes of ecclesiastic seals in the medieval Hungarian Kingdom
(illustrated by the example of Spiš Chapter provosts)
- 73-87
Danica Popović, The staurotheke of the church of Sts. Peter and Paul in Ras, Serbia.
A contribution to research
- 89-106
Марка Томић Ђурић, Прилог познавању представа Христових прародитеља
у олтару Марковог манастира
- 107-117
Марко Шуица, Бранка Кнежевић, Натпис на фресци „Св. Никола одводи Василија
из емирове куће“ у цркви Св. Николе у Рамаћи као историјски извор
- 119-138
Бранислав Цвејковић, Панагијар деспотице Барбаре Франкопан
- 139-153
Ефѿиммиос Н. Циаридас, Иконе и фреске зографа Антонија
из Костура (1550-1560)
- 155-164
Tsvetan Vasilev, Metamorphoses of ascetic texts in some depictions
of St. Cyriacus the Anchorite in the Balkans
from the thirteenth to the seventeenth century
- 165-179
Alev Erarslan, An essay on Byzantine architectural influence
on the spatial organization of the Architect Sinan's square baldachin single-domed mosques
- 181-208
Miljana M. Matić, Ktetor portraits of church dignitaries in
Serbian Post-Byzantine painting (part one)
- 209-229
Маријана Марковић, Бојана Стевановић, Сликани програм у куполи цркве
Светог Ђорђа у Добриловини

ПРИКАЗИ ИЗЛОЖБИ

231–234

Exhibition Byzanz und der Westen: 1000 vergessene Jahre (Schallaburg Castle, Austria)
(Ida Sinkević)

ПРИКАЗИ КЊИГА

235–238

Jadranka Prolović, Resava (Manasija). Geschichte, Architektur und Malerei einer Stiftung des serbischen Despoten Stefan Lazarević, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien 2017
(Анђела Гавриловић)

239–241

Ευθύμιος Ν. Τσιγαρίδας, Καστοριά. Κέντρο ζωγραφικής την εποχή των Παλαιολόγων (1360–1450), Θεσσαλονίκη, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, 2016 (Елена Костић)

242–244

Εύρετήριο τῶν Βυζαντινῶν Τοιχογραφιῶν τῆς Ἑλλάδος, Κέντρο Ἐρευνας τῆς Βυζαντινῆς καὶ Μεταβυζαντινῆς Τέχνης τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν (Bojan Miljković)

245–248

История русского искусства том 1. Искусство Киевской Руси IX – первая четверть XII века, „Северный паломник“, Государственный институт искусствознания, Москва 2007
(Драгана Павловић)

Прикази књига / Book reviews

Resava (Manasija)

Geschichte, Architektur und Malerei
einer Stiftung des serbischen Despoten Stefan Lazarević

VON
JADRANKA PROLOVIĆ

Jadranka Prolović, Resava (Manasija). Geschichte, Architektur und Malerei einer Stiftung des serbischen Despoten Stefan Lazarević, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien 2017

714 страна, 366 слика у боји, 75 цртежа; ISBN 978-3-7001-7839-2

Свет српске медијеваистике и византолошких студија обогаћен је новом и изузетно вредном монографијом посвећеном важном српском позносредњовековном манастиру Ресави, задужбини деспота Стефана Лазаревића. Реч је о једном од најпознатијих српских манастира, смештеном у долини истоимене реке, притоке Мораве у близини Деспотовца, који ове 2018. године слави 600 година постојања. Књига је објављена у издању Аустријске академије наука 2017. године пред поменути јубилеј. Њена ауторка, Јадранка Проловић, професор је византијске и источнохришћанске уметности на Бечком универзитету и дугогодишњи сарадник на аустријском научном пројекту који је финансирало најпре само Федерално министарство за науку и истраживање, а потом и Фонд за унапређење научног истраживања. Након монографије о цркви Светог Андреје на Трески, из њеног пера се пред читалачком публиком појавила још једна волуминозна и драгоцена монографија. Ауторка је дужи низ година посветила истраживању ресавског споменика. Стога су резултати њених истраживања драгоцени, а уз то и темељни, проверени и што је од посебне важности – разноврсни.

На почетку књиге дати су *Садржај* (стр. 5–7), *Списак илустрација* (стр. 9–18) и *Списак цртежа* (19–22), док основни текст монографије почиње *Предговором* (стр. 23–25). У њему ауторка изражава захвалност институцијама и колегама који су јој помогли и задужили је у раду, а посебно истиче своју радост због чињенице да је књига завршена у свит јубилеја поводом 600 година постојања манастира Ресаве.

У поглављу *Увод* (стр. 25–26) она указује на географски положај, природно окружење и лепоте у близини манастира, на његову првобитну гробну намену, говори о два имена самог манастира (Ресави и Манасија) и о важности манастира као културног и књижевног центра Србије и православног света у средњем веку.

У првој глави књиге, насловљеној као *Сликање истражености* (стр. 27–39), Јадранка Проловић прати развој истраживања ресавског комплекса од самих почетака до данашњих дана. Док су најстарији текстови у којима се помиње манастир стари колико и он сам, манастир је у науци познат од XIX века, када је Србија ослобођена стране власти и када почиње интересовање за српску средњовековну прошлост. Тако, Вук Стефановић Караџић помиње Ресаву у једном писму Павлу Шафарiku, а нешто више о њој пише Јоаким Вујић. О Ресави се нарочито пише у времену обележавања 500 година од оснивања манастира и од смрти њеног ктитора, када је храм први пут и монографски представљен – 1928. године. Ново поглавље у испитивањима Ресаве уследило је између 1956. и 1962. године са почетком рестаурације манастира, а Слободан Ненадовић је на крају рестаурације објавио сакупљену важну документацију о архитектури манастира. У новије време Ресавом су се бавили бројни уважени српски научници, а највећи допринос истраживању овог споменика дао је Бранислав Тодић у својој монографији. Сакупивши и испитавши сву релевантну литературу о предмету своје монографије, ауторка ју је узела као полазиште сопствених истраживања.

У другој глави књиге, *Историјске прилике* (стр. 41–78), ауторка говори о сложеним политичким, привредним, духовним и уметничким приликама које су владале у Србији Стефана Лазаревића с краја XIV и почетка XV века – приликама значајним за разумевање друштвених и уметничких оквира у којима настаје Деспотова гробна задужбина (стр. 41–48). Посебне редове посвећује историји манастира Ресаве до пада Србије под турску власт (стр. 48–58), затим улози манастира као важног књижевног центра у којем су бројни умни људи оног времена, монаси, писци и други састављали своја дела и живели (стр. 58–66), а потом се осврће на историју манастира за време турске и аустроугарске власти (стр. 66–73) и у ослобођеној Србији у XIX и XX веку (стр. 73–78).

Наредна глава монографије, названа *Архијекшура манастирског комплекса* (стр. 79–142), издељена је на више целина. Предмет истраживања првог мањег поглавља је манастирско обзиђе (стр. 79–98) у којем ауторка реконструише његов изглед и особености од којих се поједине посебно истичу. То су нпр. јединствено решен улаз у манастирски комплекс у виду две правоугаоне куле спојене полуобличастим сводом који носи зидове обзиђа, појава чак 104 машикуле, потерни и донжона, тзв. Деспотове куле. Подигнуто у тешка ратна времена у сврху одбране, обзиђе ресавског манастира је највеће и најбоље очувано од свих фортификација моравских цркава, а уједно и најјача утврда из времена српске средњовековне државе, турске и кратке аустроугарске власти. У наредној текстуалној целини ауторка разматра архитектуру ресавског католикона (стр. 89–113), централне, најважније и највеће грађевине читавог манастирског комплекса, која је после дечанског католикона највиша црква средњовековне Србије. Она анализира градиво од којег је саздана црква, њену основу, спољне облике грађевине, манире наглашавања вертикале и хоризонтале у спољашњости грађевине и њену осветљеност. Разматра првобитни и данашњи изглед прозора цркве и њихов украс, портале, под цркве, време настанка наоса и припрате, основу припрате, њен првобитни и данашњи изглед, прозоре и под. Када је реч о представи ресавске цркве на ктиторском портрету деспота Стефана Лазаревића, ауторка заступа мишљење да се њој може указати поверење, као и да је западна фасада цркве приказане на тој фресци заправо западна фасада припрате на којој се првобитно налазила розета. Такође, она заговара и раније изнето мишљење да су симболи над јужним порталом заправо симболи градитеља – протомајстора цркве. У следећем мањем поглављу ауторка разматра утицај који је ресавски католикон имао на грађевине познијих времена (стр. 113–134). Црква Свете Тројице у Ресави била је узор бројним црквама, а већ Успењска црква у Београду, коју је Деспот обновио, показује сличности са ресавском црквом. Ресави је представљала узор српским црквама не само за време моравске Србије већ и за време турске власти, а неки од типичних примера су манастир Ковиљ, као и поједине цркве у оквиру градитељског опуса Андреје Дамјанова. Захваљујући засебним текстуалним целинама, читаоци се затим упознају са архитектонским карактеристикама двоспратне ресавске трпезерије лоциране североисточно од католикона (стр. 134–138), као и са стамбеним и другим грађевинским објектима у оквиру манастирског комплекса (стр. 138–142).

Четврто и пето поглавље књиге приказују живопис манастира Ресаве. Јадранка Проловић је највећи део своје монографије, с правом, посветила живопису ресавског католикона с почетка XV века. Њено осликавање је представљало један од најопсежнијих сликарских подухвата у српској средњовековној држави. Димензије главне цркве ресавског манастира омогућиле су да њена зидна платна приме темама богат живопис. Четврто поглавље нуди детаљан опис иконографије тема приказаних на фрескама у читавој цркви, као и аналогije за таква решења (стр.

143–426). На почетку овог обимног поглавља ауторка је најпре обрадила очуван живопис, а потом извршила реконструкцију уништеног, односно дала мишљење о садржају неочуваног или фрагментарно очуваног сликарства у главној куполи и бочним куполама (стр. 143–167), у пандантифима и поткуполном простору (стр. 167–168), и у олтару (стр. 168–237). Простор куполе је осликан у складу са концепцијама типичног куполног програма позновизантијске уметности. Живопис у калоти главне куполе је пострадао, као и сликарство калота бочних купола, са изузетком централног дела југозападне куполе. По узору на равнички живопис и уз чврсте аргументе, ауторка претпоставља да је главна ресавска купола била украшена представом Христа Пантократора, да је калоту југозападне куполе запремао лик Старца Данѧ, као и да је под Пантократоровим ликом била сцена Небеске литургије. Простор непосредно испод главне куполе украшен је уобичајено – ликовима јеванђелиста и нерукотвореним Христовим образима, док особеност ресавског програма чине благосиљајуће руке Божије између пандантифа са северне и јужне стране. Посебну пажњу привлаче представе анђеоских чинов у тамбурима бочних купола. Ауторка оправдано претпоставља да су у поткуполном простору бочних купола били илустровани Христови преци по телу и други праведници, да би се потом окренула детаљном разматрању иконографије пророка (у ширем и ужем смислу) у тамбуру централне куполе, стихова на њиховим свицима и њихових атрибута (стр. 150–167). Живопис пандантифа свих пет купола и поткуполног простора предмет је следећег краћег поглавља (стр. 167–168), а ауторка се затим усредсређује на минуциозан приказ зидног сликарства у пространом олтару храма (стр. 168–237).

У олтарском простору ресавског католикона заступљене су важне и зато уобичајене теме литургијског значења. На основу незнатних фрагмената сцене, Јадранка Проловић претпоставља присуство представе Богородице на трону између два арханђела, испод које су сцене Христових јављања након васкрсења, док су на луковима старозаветне сцене Три младића у пећи и Аврамова жртва. Преостали простор олтара заузимају сцене – Причешће апостола, Служба архијереја и ликови седамдесеторице апостола, допојасне представе епископа, као и ликови епископа насликани на луковима наспрам старозаветних сцена. Поворку светих отаца из Службе карактерише присуство не тако често сликаних светитеља попут светог Григорија из Нисе, светог Спиридона Тримитунтског и светог Силвестара Римског. Након анализе живописа у светилишту, ауторка засебну текстуалну целину посвећује сцени Визије светог Петра Александријског, по свом положају и значају карактеристичној за ресавску цркву (стр. 237–240). Након разматрања ове сцене, ауторка анализира иконографију циклуса Великих празника (стр. 240–249). Знатан део сцена овог циклуса неповратно је уништен, али се на основу детаља може идентификовати. Благости су приказане на уобичајеном месту и данас су очуване у малим фрагментима, док је од Рођења Христовог преостао само сегмент неба и део натписа, а ауторка претпоставља

да је постојао исцрпан циклус Рођења Христовог што, по њеном мишљењу, потврђују четири очуване сцене које илуструју Христово детињство. До Рођења је можда било приказано Сретење, док се од композиције Крштења очувао лик пророка Давида и текст 76–77. псалма. Такође, претпостављено је да су наспрам Рођења и Сретења били приказани Васкрсење Лазарево и Улазак у Јерусалим, док је за Силазак у ад и за Вазнесење био резервисан свод олтара. За Духове је издвојен западни свод храма уз сцену Крштења, што је куриозитет, док је Успење регуларно постављено на западни зид западног травеја. Од Богородичиног житија (стр. 249), насликаног у Ђаконикону, очувани су фрагменти неколико сцена и композиција Напуштање храма након одбијања дарова.

Ауторка претпоставља да је циклус Христовог живота на земљи (стр. 250–271) приказан у три зоне храма, будући да је био врло детаљан, састављен од сцена које илуструју догађаје након Зачећа (стр. 250–252), детињство (стр. 252–256), јавну делатност (стр. 256–257), параболе (стр. 257–261), чуда (стр. 261–265), страдања (стр. 265–268) и јављања након васкрсења (стр. 268–271). Почетне сцене циклуса Христовог живота – догађаји након Зачећа, надовезују се на циклус Богородичиног житија. Посебну пажњу у Ресави привлаче сцене Христове јавне делатности, параболе и чуда. Циклус чуда отпочиње на јужном зиду Ђаконикона сценом Свадбе у Кани, а за њега је особена сцена Христовог умножавања хлебова. Циклус Јављања након васкрсења, очуван фрагментарно, приказан је у конхи апсиде и на зидовима олтара.

У доњим зонама ресавске цркве, тачније у зонама испод наведених циклуса, у медаљонима су представљени допојаса бројни мученици (стр. 271–323) које ауторка детаљно описује и разматра њихов култ и иконографију. Зону стојећих фигура запремају свети ратници (стр. 323–335), свети монаси (стр. 335–343) и свети бесребреници (стр. 343–347). У истој тој зони налази се и знаменита ктиторска композиција са портретом деспота Стефана којој је ауторка посветила адекватну пажњу (стр. 347–356), нарочито се осврћући на украс јастука у виду змије и лава на којем стоји ктитор, тумачећи их као као симбол зла које Деспот гази под ногама. У наредним мањим поглављима разматран је разнолики сликани орнаментални украс у цркви (стр. 356–357), са доминантним мотивом дуге који уоквирује медаљоне мученика. Сликаству ресавске припрате посвећена је следећа текстуална целина књиге (стр. 357–399). Сликаство XV века припрате очувано је сасвим скромно. У овом простору приказани су Богородица у лунети северног портала окружена са два анђела, потом Васељенски сабор, очуван у сасвим скромним фрагментима, као и неколико фрагмената за које је претпостављено да потичу из некада насликаног циклуса Менолога.

Четврто поглавље монографије завршава се важним закључним разматрањима о иконографском програму ресавског католикона (стр. 359–426). У тој последњој текстуалној целини поглавља ауторка је све теме, које је претходно размотрила са аспекта иконографије, исцрпно обрадила и са становишта њихових идејних основа, односно значења, руководећи се, када

је реч о начину излагања материје, као и у претходном делу књиге, архитектонском топографијом храма. Поред тога, она је овде анализирао и иконографско порекло тема приказаних у живопису. Анализу тема је поделила у више целина. Најпре је у целини насловљеној као *Слика неба* (стр. 360–366) анализирано значење живописа у главној куполи и у бочним куполама, док су у мањем поглављу *Између неба и земље* (стр. 366–371) размотрени смисао сликања пророка у тамбуру куполе и разлози сликања јеванђелиста у пандантифима, Мандилиона, Керамиона и Божије руке између пандантифа. Следећа целина носи специфичан наслов *Господе, заволех красотоу Дома Твојејо*, Пс 26, 8 (стр. 271–378). Ту је ауторка обрадила разлоге због којих су у простору олтара сликане теме које алудирају на евхаристију, а централно место у програму припало је Богородици као Храму Бога, што је објашњено поменути цитатом исписаним на фресци. Наредне текстуалне целине посвећене су *Великим њразницима* (стр. 379–387), постављеним уобичајено у горње зоне храма, затим темама које Христа показују као Спасиоца творевине (стр. 387–414) – сценама везаним за живот Богородице и за Христово детињство (стр. 387–393), Његов живот (стр. 393–401) и страдања (стр. 401–414). Следи разматрање могућег тока оштећених циклуса (стр. 414–416), представља мученика на стубовима цркве (стр. 416–421) и, најзад, фресакâ око улаза у наос (стр. 421–426).

У петом поглављу књиге, *Даља анализа сликарства XV века* (стр. 427–444), анализирана су питања првобитног иконостаса (стр. 427–428), стила и композиције сликарства XV века (стр. 428–432), а посебна целина је посвећена и важном питању порекла сликара Ресаве (стр. 433–444). Разматрајући проблем стила, ауторка закључује да су у Ресави, по захтеву ктитора, поновљене неке програмске и иконографске, али не и стилске појединости из Раванице. Потом се осврће на стилску сличност сликарства цркве Козије у Румунији и Ресаве, а на основу понуђених аналогија (црква Светог Илије и Влатадон у Солуну, параклис Бесребреника у Ватопеду, опус сликара Ангелоса са Крита) указује на то да је ресавски сликар могао доћи из Солуна или Цариграда, остављајући то питање отвореним.

Шесто, седмо и осмо поглавље монографије сразмерно су мањег обима, будући да се односе на сликарство XVIII века у припрати ресавског католикона (стр. 445), на савремено сликарство зимске капеле и нове трпезарије (стр. 447–449) и на манастирску ризницу (стр. 451–453), чиме се завршава расправни део монографије.

За њим следи обимна библиографија (стр. 455–517), просопографски индекс (стр. 519–528), топографски индекс и индекс споменика (стр. 529–544), иконографски индекс (стр. 545–558), индекс библијских цитата и извора (стр. 559–565) и општи индекс (стр. 566–569), а књига се завршава са 366 илустрација у боји које допуњују и објашњавају градиво књиге (стр. 573–714).

Монографија Јадранке Проловић је драгоцен из више разлога. Најпре се важност њене књиге огледа у целокупности истраживања ресавског манастирског комплекса. Она је остварена анализом ресав-

ског католикона кроз призму традиционалне поделе материје на историју, архитектуру и сликарство, а потврђена разматрањем сликарства XVIII века у припрати католикона, савременог сликарства у зимској капели и новој трпезарији и манастирске ризнице. Поред бројних илустрација у колору на крају књиге, као и цртежа фресака у оквиру текста, кретање кроз обимну материју олакшавају и различити регистри. Када је о живопису реч, напоменимо да, између осталог, посебну вредност ауторкиним истраживањима даје ново ишчитавање старословенских натписа, значајно како за стручњаке из области историје уметности тако и за слависте – филологе. С обзиром на то да је

посвећена значајном српском средњовековном споменику и да представља трајно и поуздано сведочанство о њему, књига Јадранке Проловић привлачиће задуго пажњу српских стручњака и научника као незаобилазна основа у њиховим даљим истраживањима Ресаве и наше уметности моравског периода. С друге стране, будући да је писана на немачком језику, она ће велики број страних стручњака упутити на овај важан српски средњовековни споменик и упознати га са њиме. Тиме ће прегалаштво и труд ауторке ове књиге бити додатно оправдани, а њена књига ће послужити као узор будућим генерацијама историчара уметности.

Анђела Гавриловић